

Література

1. Галузяк В. М. Типологія стилів педагогічного спілкування. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: «Педагогіка і психологія»*. Випуск 5. Вінниця, 2001. С.110-115.
2. Карапузова І. Функції викладача в умовах педагогічної підтримки студентів. *Педагогічні науки*. 2011. №1. С. 93-97.
3. Клипаченко І. В., Левков А. А. Адаптація серед іноземних студентів в Україні. *Актуальні проблеми сучасної медицини: Вісник Української медичної стоматологічної академії*. Т. 21(2). С. 195-198. <https://doi.org/10.31718/2077-1096.21.2.195>
4. Ковалинська І. В. Невербальна комунікація. Київ : Освіта України, 2014. 289 с.
5. Мазниченко В. М. Особливості навчання аудіювання. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. №2. С. 89-94.
6. Манакін В. М. Мова і міжкультурна комунікація : навч. посіб. Київ : АКАДЕМІЯ, 2012. 288 с.
7. Северин Н. В. Умови успішної адаптації іноземних студентів в Україні. *Новий колегіум*. 2021. № 1. С. 114-118.
8. Тарасюк І. В. Культурний шок як один із чинників адаптації та реадaptaції мігрантів до нового соціокультурного середовища. *Психологічні перспективи*. 2011. № 17. С. 232-240.

References

1. Haluziak V. M. Typolohiia styliv pedahohichnoho spilkuvannia [Typology of styles of pedagogical communication]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.Kotsiubynskoho. Seriya: «Pedahohika i psykholohiia»*. Vypusk 5. Vinnytsia, 2001. S.110-115.
2. Karapuzova I. Funktsiyyi vykladacha v umovakh pedahohichnoyi pidtrymky studentiv [Functions of the teacher in terms of pedagogical support of students]. *Pedahohichni nauky*. 2011. №.1. S. 93-97.
3. Klypachenko I. V., Levkov A. A. Adaptatsiya sered inozemnykh studentiv v Ukrayini [Adaptation among foreign students in Ukraine]. *Aktual'ni problemy suchasnoyi medytsyny: Visnyk Ukrayins'koyi medychnoyi stomatolohichnoyi akademiyi*. T. 21(2). S. 195-198. <https://doi.org/10.31718/2077-1096.21.2.195>
4. Kovalyn's'ka I.V. Neverbal'na komunikatsiya [Nonverbal communication]. Kyiv : Osvita Ukrayiny, 2014. 289 s.
5. Maznychenko V. M. Osoblyvosti navchannya audiyuvannya [Features of listening training]. *Visnyk Natsional'noho universytetu oborony Ukrayiny*. 2013. №2. S. 89-94.
6. Manakin V. M. Mova i mizhkul'turna komunikatsiya [Language and intercultural communication] : navch. posib. Kyiv : AKADEMIYA, 2012. 288 s.
7. Severyn N. V. Umovy uspishnoyi adaptatsiyi inozemnykh studentiv v Ukrayini [Conditions for successful adaptation of foreign students in Ukraine]. *Novyy kolehium*. 2021. № 1. S. 114-118.
8. Tarasyuk I. V. Kul'turnyy shok yak odyin iz chynnykiv adaptatsiyi ta readaptatsiyi mihrantiv do novoho sotsiokul'turnoho seredovyscha [Culture shock as one of the factors of adaptation and readaptation of migrants to the new socio-cultural environment]. *Psykhologichni perspektyvy*. 2011. № 17. S. 232-240.

УДК 37.014.5

DOI 10.31652/2415-7872-2022-71-77-85

АННА ПАРАНЮК

t.anna.paranyuk@gmail.com

аспірантка кафедри педагогіки, професійної освіти та управління освітніми закладами
Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
вул. Острозького, 32, м. Вінниця

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті на підставі довідкової літератури, офіційних документів про освіту та сучасних досліджень проаналізовано суттєві ознаки компетентності як інтегральної якості особистості. Зазначено, що в основі компетентності лежить оволодіння досвідом пізнавальної, творчої, практичної, ціннісно-пошукової діяльності, а також використання освоєного змісту освіти для вирішення практично-пізнавальних, ціннісно-орієнтаційних та комунікативних завдань та проблем. Акцентовано увагу на тому, що компетентність – це інтегральна характеристика особистості, що визначає її активну життєву позицію і спроможність вирішувати проблеми та розв'язувати завдання на основі ціннісного самовизначення, задіюючи знання, вміння, особистісні якості, досвід діяльності. Сформульоване визначення соціальної компетентності як здатності особистості розв'язувати соціально значущі завдання, спільно виробляти рішення, брати участь у його реалізації, приймати на себе відповідальність, ефективно взаємодіяти з навколишнім світом, а також здатність людини адаптуватися в суспільстві, здійснюючи свідомий вибір щодо правил, норм, законів соціального життя, формувати прийнятну для себе і суспільства систему цінностей. Аналіз праць сучасних дослідників у сфері соціальної компетентності дозволяє виокремити характерні ознаки соціальної компетентності, що є набором специфічних здібностей, які дозволяють досягати успіху в соціальній взаємодії: вміння працювати з людьми в групі,

команді; вміння гнучко змінювати свою поведінку залежно від ситуації, вміння виконання соціальних ролей, здатність приймати рішення, брати на себе відповідальність, вміння сполучати особисті інтереси з потребами суспільства, оволодіння соціальним досвідом як освоєною сукупністю способів діяльності.

Ключові слова: компетентність, соціальна компетентність, ознаки соціальної компетентності, зміст соціальної компетентності, старшокласники.

ANNA PARANIUK

graduate student of the department of pedagogy, professional education and management of educational institutions
Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyi
St. Ostrozhkogo, 32, Vinnytsia

THE PROBLEM OF DETERMINING THE CONTENT OF SOCIAL COMPETENCE IN MODERN RESEARCH

The article is based on reference literature, official documents on education, and modern research, analyzes the essential signs of competence as a personality development. It is noted that the basis of competence lies in mastering the experience of cognitive, creative, practical, value-seeking activities, as well as the use of the mastered content of education to solve practical-cognitive, value-oriented and communicative tasks and problems. Emphasis is placed on the fact that competence is an integral characteristic of a person, which determines his active life position and ability to solve problems and solve tasks based on value self-determination, using knowledge, skills, personal qualities, work experience. Formulated definition of social competence of high school students as the ability of an individual to solve socially significant tasks, jointly make a decision, participate in its implementation, take responsibility, effectively interact with the surrounding world, as well as the ability of a person to adapt in society, making a conscious choice regarding rules, norms, laws of social life, to form a system of values acceptable for oneself and society. The analysis of the works of modern researchers in the field of social competence allows us to single out the characteristic signs of social competence, which is a set of specific abilities that make it possible to achieve success in social interaction: the ability to work with people in a group, team; the ability to flexibly change one's behavior depending on the situation, the ability to perform social roles, the ability to make decisions, take responsibility, the ability to combine personal interests with the needs of society, mastering social experience as a mastered set of methods of activity.

Key words: competence, social competence, signs of social competence, content of social competence, high school students.

Для визначення змісту соціальної компетентності вважаємо за необхідне розглянути сутність поняття «компетентність». Компетентності приділяється одна з провідних ролей в успіху діяльності людини. В останнє десятиліття інтерес до цієї проблеми надзвичайно зріс: необхідними стали визначення сутності компетентності, виявлення ролі та значення компетентності для життєдіяльності людини, а також з'ясування актуальних змін в освітньому процесі, що треба здійснити для досягнення нових результатів.

На підставі контент-аналізу визначень поняття «компетентність», що розглядаються в довідковій, енциклопедичній літературі [11; 20], ми виокремили суттєві ознаки, що характеризують це новоутворення: знання, поінформованість; досвід у певній галузі; підготовленість до конкретного виду діяльності; сукупність прав і повноважень, що дозволяють авторитетно судити про щось і діяти.

Компетентність, що потрактовується як здатність діяти з урахуванням отриманих знань, є поняттям процесуальним, тобто формується та проявляється у діяльності, актуалізуючи досвід та активність особистості. Розвиток компетентності сприяє освоєнню та становленню діяльнісної позиції особистості, що виявляється в її активності, ініціативності та самостійності. В основі становлення та розвитку компетентності лежить оволодіння тим чи іншим досвідом діяльності (пізнавальної, творчої, практичної, ціннісно-пошукової), а також використання освоєного змісту освіти для вирішення практично-пізнавальних, ціннісно-орієнтаційних та комунікативних завдань та проблем [5; 6; 16; 22].

У вітчизняній та світовій освітній практиці прийнято розрізняти ключові, базові та спеціальні компетентності. Ключові компетентності дозволяють вирішувати різні проблеми у повсякденному, професійному чи соціальному житті. Ними необхідно опанувати досягнення різних важливих цілей і вирішення складних завдань у різноманітних ситуаціях. Базові компетентності можуть бути сформовані лише за умов оволодіння методами конкретних наук. Змістовне наповнення спеціальної компетентності залежить від особливостей завдань, що виникають під час вирішення реальних проблем спеціальної діяльності. Ключові компетентності, інваріантні для будь-якої діяльності, є основою, яка повинна проходити через усі рівні освіти, своєрідним фундаментом, «ґрунтом» для становлення та розвитку базових компетентностей, які можуть знайти своє вираження у тій чи іншій спеціалізації. Зупинимося на характеристиках компетентності, які становлять інтерес для нашого дослідження.

О. Антонова, Л. Маслак вважають важливою характеристикою компетентності «здатність людини змінювати в собі те, що має змінитися у відповідь на виклик ситуації зі збереженням деякого ядра: цілісний світогляд, цінності». Тобто компетентність, на їхню думку, реалізується у «точці

дотику людини та світу». Компетентність, вважають дослідники, це не лише загальна освіта, а й освітній досвід людини загалом. Заломлюючись крізь зміст конкретної ситуації (у широкому значенні слова), ключові компетенції утворюють спеціальні компетенції, що є прогнозованим результатом освіти у відповідь на аналіз конкретного запиту конкретного середовища. Вони є досвідом, що формується в процесі освіти під час освоєння певних алгоритмів життя [1].

Н. Бібік однією з найважливіших характеристик компетентності називає досвід самостійної діяльності на основі універсальних знань (на відміну від знань, умінь та навичок, що передбачають дії за аналогією до зразка) [2].

Компетентність, зазначають інші дослідники [5; 6; 9; 16; 21; 22], – це здатність індивіда до активних, відповідальних життєвих дій, що здійснюються на основі ціннісного самовизначення; здатність активно взаємодіяти зі світом, у процесі цієї взаємодії розуміти, змінювати себе і світ; це міра включеності людини до діяльності; це здатність здійснювати діяльність відповідно до вимог і очікувань. Узагальнивши все вище сказане, можна дійти висновку, що компетентність – це інтегральна характеристика особистості, що визначає її активну життєву позицію і спроможність вирішувати проблеми та розв'язувати завдання (життєві, навчальні, професійні) на основі ціннісного самовизначення, задіюючи знання, вміння, особистісні якості, досвід діяльності.

Серед найважливіших характеристик компетентності, спираючись на аналіз спеціальної літератури [21], можна назвати такі:

1. Діяльнісний характер, тобто компетентність завжди формується та проявляється у діяльності (предметно-інформаційній, діялісно-комунікативній, ціннісно-орієнтаційній), оскільки поєднує в собі знання та здатність їх реалізації.

2. Ситуативність: компетентність можна відстежити у ситуації включення до реальної життєвої діяльності.

3. Надпредметність і міждисциплінарність: компетентність виявляється та застосовується у різних ситуаціях життєдіяльності (вдома, в школі, на роботі, у суспільній, політичній сфері та ін.).

4. Поліфункціональність: компетентність дозволяє розв'язувати різноманітні складні завдання.

Компетентнісному підходу, який наразі є вже усталеним у сфері освіти, присвячено праці вітчизняних учених: О. Антонової, Н. Бібік, М. Голованя, І. Гушлевської, В. Ковальчук, О. Овчарук, О. Пометун. У сучасних умовах реалізації компетентнісного підходу необхідним є також опертя на міжнародний досвід (М. Барбер, І. Гушлевська, Дж. Равен та ін.) з урахуванням неодмінної адаптації до традицій та потреб української освітньої системи. У нашому розумінні, компетентнісний підхід забезпечує активність учня в освітньому процесі за рахунок вибору та освоєння нових видів діяльності, що висуває на перше місце не поінформованість школяра, а вміння вирішувати соціально та особистісно значущі проблеми та життєво важливі завдання, що стосуються:

- пізнання та пояснення явищ дійсності (орієнтуватися, розуміти, давати оцінку);
- взаємовідносин людей, етичних норм стосунків, індивідуальної та групової психології, командної діяльності, оцінки власних учинків;
- виконання різних соціальних ролей: громадянина, сім'янина, професіонала, покупця, виборця тощо;
- орієнтування у середовищі проживання, у правових нормах та адміністративних структурах, у споживчих та естетичних цінностях;
- ситуацій вибору професії та оцінки власної готовності до навчання у професійному освітньому закладі, орієнтування на ринку праці, у системі професійної освіти;
- рефлексії власних життєвих проблем, самоорганізації, вибору стилю та способу життя, набуття особистісного досвіду спілкування та вирішення конфліктів [6; 9; 16; 21; 22].

Мета статті: проаналізувати праці сучасних науковців з позиції визначення змісту соціальної компетентності, сформулювати робоче визначення соціальної компетентності і охарактеризувати її специфічні ознаки.

Здатність вирішувати проблеми та життєво важливі завдання має інтегративний характер і формується не тільки в процесі освітньої діяльності, а й будь-якої іншої, в якій людина, долучаючись до культури, змінюється сама, змінює свої відносини з іншими людьми, зі світом, тим самим виявляючись здатною до розв'язання дедалі складніших життєвих завдань.

Спроєктуємо загальні характеристики компетентності, вироблені нами на основі аналізу спеціальної літератури [1; 5; 6; 9; 21; 22], на раніше побудований нами «образ» соціальної компетентності як інтегрального новоутворення, що поєднує у своїй структурі індивідуально-особистісні та соціально цінні властивості, які дозволяють учневі старшої школи продуктивно здійснювати соціальні функції, будучи успішним у різних ситуаціях саморозвитку та діалогу з оточуючими. Розглянемо зміст соціальної компетентності, що становить безпосередній інтерес нашого дослідження. Аналіз літературних джерел [15; 25; 26; 29] показав, що у науково-педагогічних дослідженнях сутнісні характеристики поняття «соціальна компетентність» визначені фрагментарно, практично не приділено уваги розробці засобів її розвитку. В офіційних документах

щодо освіти заявлено, що соціальна компетентність – це виконання ролей громадянина, виборця, споживача, у тому числі вміння аналізувати ситуацію на ринку праці, оцінювати власні професійні можливості, орієнтуватися у нормах та етиці трудових взаємин, навички самоорганізації [24].

На Бернському симпозіумі 1996 року «Ключові компетенції для Європи» соціальна компетентність визначалася як «здатність приймати на себе відповідальність, спільно виробляти рішення та брати участь у його реалізації, толерантність до різних етнокультур та релігій, прояв поєднання особистих інтересів з потребами суспільства» [24].

Особливий інтерес до проблеми становлення та розвитку соціальної компетентності спочатку був виявлений психологами, які займаються проблемами осіб з обмеженими можливостями здоров'я (А. Маллер, В. Слот, Х. Спаніард, О. Позднякова та ін.), науковцями, що розглядають питання управлінської та комунікативної культури особистості (Б. Гаєвський, В. Ребало, А. Омельчук, О. Корніяка).

У зв'язку з цим, з позиції психології [25] соціальну компетентність можна визначити як:

- здатність індивіда ефективно взаємодіяти з оточуючими його людьми в системі міжособистісних відносин. До її складу входить вміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, правильно визначати особистісні особливості та емоційні стани інших людей, обирати адекватні способи поводження з ними та реалізовувати ці способи у процесі взаємодії. Особливу роль відіграє вміння поставити себе місце іншого (емпатія). Формується соціальна компетентність у процесі оволодіння індивідом системою спілкування та включення до спільної діяльності;

- компетентність у соціальних відносинах відображає здатність індивіда ефективно взаємодіяти з оточуючими його людьми. В її основі лежать духовні, моральні ідеали індивіда, знання загальних закономірностей психіки та вміння розуміти їх в інших людях, розуміння ієрархії відносин різних людей, вміння оптимальним чином організувати свою поведінку в соціальному середовищі;

- розуміння відносин «Я – Суспільство», вміння обирати правильні соціальні орієнтири та організовувати відповідно до них свою діяльність;

- наявність впевненої поведінки, за якої різні навички у сфері відносин з людьми автоматизовані та дозволяють гнучко змінювати власну поведінку залежно від ситуації;

- вміння будувати відносини, що виявляється у здатності розуміти інших людей, їхні почуття і погляди, активно цікавитися їхніми турботами; передбачати, розуміти і задовольняти потреби інших.

Імпонують та відповідають логіці нашого дослідження визначення сучасних науковців у сфері соціальної компетентності [15; 16; 25; 26; 29], що потрактовують її як універсальну здатність особистості успішно, швидко, результативно вирішувати практичні завдання соціального плану; усвідомлювати право та обов'язок робити свій життєвий та професійний вибір, адаптивно сприймати себе в часі, проживати життя, дотримуючись норм і правил спільноти, не виходячи за межі типовості; творити за межами цієї типовості; вибудовувати власний життєвий проєкт, виходячи зі своїх індивідуальних цінностей і проєктуючи їх у майбутнє.

І. Зарубінська зауважує, що соціальна компетентність виступає стрижнем продуктивної соціальної взаємодії і таким чином забезпечує результативність діяльності людини в різних сферах – навчальній, професійній, міжособистісному спілкуванні. Науковець розглядає соціальну компетентність особистості як «складну, інтегративну характеристику особистості, сукупність певних якостей, здібностей, соціальних знань та вмінь, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, що сприяє активній взаємодії із соціумом, налагодженню контактів з різними групами та індивідами, активній участі у соціально значущих проєктах, продуктивному виконанню різних соціальних ролей» [13, с. 10].

Т. Тюльпа розглядає соціальну компетентність як основу процесу соціалізації особистості, що сприяє адекватному прийняттю і освоєнню вимог соціального середовища. Водночас дослідник зазначає, що низький рівень розвитку соціальної компетентності може призводити до упередженого сприйняття інших людей, психологічні бар'єри, що виникають, зумовлюють непорозуміння і конфлікти між членами групи, колективу [26, с. 152].

Т. Кузьміч, аналізуючи шляхи формування соціальної компетентності старшокласників засобами слов'янської культури, розкриває значення освітнього середовища школи як фактору становлення особистості старшокласників, побудови їх сенсожиттєвих ціннісних орієнтацій. У цьому контексті соціальна компетентність набуває значення здатності максимального адаптування до життя в сучасному суспільстві. Дослідник акцентує увагу на таких важливих якостях особистості, як здатність до безперервної освіти, розуміння її значущості, вміння працювати в команді, лідерські якості, толерантність [17, с. 4].

Дефінітивний аналіз соціальної компетентності дозволив Н. Борбич [3] засвідчити комплексність цього поняття та ототожнити його з такими категоріями, як: «соціальна зрілість», «моральна компетентність», «комунікативна компетентність», «життєва компетентність», «соціально-психологічна компетентність», «професійна компетентність» тощо. Дослідник визначає соціальну компетентність як «набуту здатність особистості гнучко й конструктивно орієнтуватися в постійно

мінливих соціальних умовах та ефективно й творчо взаємодіяти з соціальним середовищем» [3, с. 9]. Н. Борбич характеризує систему знань, умінь і навичок, що забезпечують сформованість соціальної компетентності студентів, а також вважає, що досвід діяльності дозволяє ефективно вирішувати нові нестандартні завдання. Таким чином, характерними ознаками соціальної компетентності виступають гнучкість і диференційність [3].

О. Шишова, досліджуючи психолого-педагогічними чинники розвитку соціальної компетентності дітей старшого дошкільного віку [30], визначає соціальну компетентність «як відповідну інтеграцію знань, умінь і ставлень, які плановірно, цілеспрямовано та систематично розвиваються під час виховання та навчання, що забезпечує оптимальну адаптацію дитини до школи» [30, с. 10].

Враховуючи вимоги до формування соціальної компетентності майбутніх соціальних працівників в умовах освітнього середовища закладу вищої освіти, настанови студентів на соціо професійний саморозвиток, самоосвіту, І. Сидорук розробила концепцію становлення соціальної компетентності у процесі фахової підготовки. В основу концепції покладено розуміння соціальної компетентності як «інтегративної характеристики особистості, сукупності мотивів діяльності, цінностей, настановлень та особистісних професійних якостей і здібностей, соціальних знань, умінь, навичок. Компетенцій та досвіду їх реалізації, які уможливають ефективну взаємодію майбутнього фахівця із соціумом, встановлення контактів із суб'єктами і об'єктами професійної взаємодії, участь у соціальних проєктах, використання соціальних технологій в основних сферах діяльності та продуктивну реалізацію соціальних ролей, функцій у межах компетенцій соціального працівника» [23, с.14].

У дисертаційному дослідженні, присвяченому формуванню соціальної компетентності студентів гуманітарних спеціальностей класичних університетів засобами ігрових технологій [12], О. Жукова акцентує увагу на актуальності проблем розвитку культури спілкування, критичного мислення, вмінь творчого застосування знань, подолання бар'єрів соціокультурного життя, запобігання формуванню статичних стереотипів мислення, що пов'язані з необхідністю особистісної і професійної підготовки студентів до встановлення гармонійних відносин з суспільством, активної участі в соціально-економічних та соціокультурних перетвореннях. Науковець потрактовує соціальну компетентність студентів гуманітарних спеціальностей класичних університетів як «інтегральну якість (характеристику) особистості здобувача вищої освіти, що включає до свого складу низку взаємопов'язаних парціальних компетентностей (соціально-особистісну, соціально-професійну, соціально-культурну, соціально-комунікативну, соціально-лідерську), сформованість яких через використання ігрових технологій і освітньому процесі за певних умов сприяє особистісному і професійному зростанню, продуктивній соціальній взаємодії, підвищенню рівня позитивної соціальної активності студентів, їхній гармонійній життєдіяльності в соціумі [12, с. 11].

М. Федоруц у дисертаційному дослідженні, в якому розглядаються соціально-педагогічні умови формування соціальної компетентності старшокласників засобами неформальної освіти [27], зазначає, що сучасна система формальної і неформальної освіти покликана забезпечити молодь, що вступає у доросле життя, ефективними засобами особистісної і професійної адаптації, допомогти побудувати ціннісні орієнтири і розвинути вміння результативної роботи в складі команди, що уможливають продуктивну життєву адаптацію випускників освітніх закладів у світі, що постійно змінюється. На основі узагальнення наукових підходів М. Федоруц пропонує визначення соціальної компетентності як «здатності особистості до активного життєвого самовизначення, самореалізації й активної соціальної взаємодії на основі засвоєних знань, умінь, навичок і цінностей» [27, с.2].

На основі систематизації наукових джерел, присвячених питанням формування соціальної компетентності школярів, Д. Губарева зазначає, що сутність терміна «соціальна компетентність молодшого школяра» розглядається неоднозначно. Науковець розкриває зміст соціальної компетентності таким чином: «це інтегративна характеристика особистості школяра, що є системоутворювальною в його структурі й репрезентована ключовими елементами компетентності: знаннями, вміннями, навичками, ціннісними ставленнями та здатністю до соціокультурної взаємодії в умовах інтеграції людини з соціумом» [8, с. 2]. Автор вважає, що соціальна компетентність виявляється у відкритості до суспільства, навичках соціальної поведінки, готовності до сприймання соціально спрямованих інформаційних повідомлень, відповідальності перед іншими за свої вчинки та вміння вибудовувати свою поведінку в середовищі поєднаної реальності (реальному і віртуальному) у відповідності до соціальних норм і суспільних цінностей [8, с.2].

Грунтуючись на засадах особистісного та діяльнісного підходів, О. Грибанова [7] констатує, що соціальна компетентність має ознаки метапредметності та інтегративності; функціонує на трьох рівнях (особистісному, навчально-професійному, власне соціальному); забезпечує конструктивне виконання соціалізаційної, ціннісно орієнтаційної, регулятивної, особистісно-розвивальної, професійно-утворювальної та екзистенційної функцій професійної поведінки майбутніх економістів. Аналіз особливостей професійної діяльності економістів, вимог до їх професійної компетентності та сучасних наукових підходів до розуміння сутності соціальної компетентності особистості дозволив О. Грибановій визначити соціальну компетентність економістів як

«інтегративне особистісно-професійне явище, яке забезпечує успішність їх соціально-професійної адаптації, майбутньої професійної діяльності та життєдіяльності в цілому, завдяки гармонізації власних потреб, індивідуальних цілей та соціальних норм» [7, с.2].

Шляхом теоретичного аналізу О. Литвишко уточнює сутність поняття «соціальна компетентність дітей 5-6 років» як інтегративного особистісного утворення, що «передбачає обізнаність з явищами соціальної дійсності, елементарними соціально-моральними нормами міжособистісних взаємин і способами поведінки у суспільному довіллі, емоційно-позитивне ставлення до соціально-моральних цінностей і орієнтирів поведінки» [18, с.2]. Практичне значення має сформоване О. Литвишко поняття про сутність процесу формування основ соціальної компетентності дітей 5-6 років як «цілеспрямованого й організованого процесу соціального становлення особистості дитини у спеціально створеній пізнавальній діяльності з використанням потенціалу казки, що передбачає засвоєння дитиною знань про явища соціальної дійсності, соціально-моральних норм міжособистісних взаємин, емоційно-позитивного ставлення до соціально-моральних цінностей і орієнтирів поведінки та виявляється в умінні дотримуватися їх у процесі спілкування ц у поведінці» [18, с. 2].

Соціокультурні умови, що характеризуються необхідністю здійснення ефективної соціальної взаємодії, реалізацією завдань самоуправління, потребою у збагаченні підготовки вчителів до професійної діяльності соціальним змістом, зумовили звертання О. Варецької до проблеми визначення сутності та змісту соціальної компетентності вчителів початкової школи [4]. Науковець вважає, що це «цілісне соціально-педагогічне явище, забезпечує системний характер соціальної відповідальності, професійного розвитку та саморозвитку особистості вчителя, його творчого потенціалу, високий рівень якості педагогічної праці й соціальної зрілості відповідно до нових вимог і потреб соціуму, що ґрунтуються на поєднанні суспільно значущих якостей і позицій, соціального і емоційного інтелекту, суспільних цінностей, уміння налагоджувати соціально-професійні зв'язки, соціальну взаємодію в реальній дійсності, здатності впливати на процес життєдіяльності на певному рівні своєї компетентності» [4, с. 73].

Г. Хлипавка уточнює зміст поняття «соціальна компетентність офіцера служби цивільного захисту»: це «інтегроване особистісне утворення, динамічне відносно соціокультурного контексту, яке забезпечує взаємодію особистості з навколишнім соціальним середовищем, визначає її соціальну роль, соціальну зрілість і природу поведінкових моделей для ефективної реалізації особистісних і професійних цілей у суспільстві» [28, с.7].

Актуальний пошук ефективних педагогічних технологій модернізації процесу формування вмінь випускників закладів загальної середньої освіти застосовувати знання і вміння відповідно до складних життєвих ситуацій, знаходити продуктивні шляхи самореалізації, творчо сприймати виклики навколишнього світу зумовив необхідність аналізу поняття «життєва компетентність старшокласників» з позицій педагогіки, психології, соціальної педагогіки. В. Дячук зауважує, що змістовими складовими життєвої компетентності є духовно-практичний досвід, здатність до самореалізації фізичних, психічних та духовних якостей, здатність до дотримання норм, прав та цінностей, прийнятих у суспільстві. На підставі узагальнення цих даних дослідник визначає життєву компетентність старшокласників як цілісне інтегративне особистісне утворення, що характеризується здатністю учнів старшої школи успішно діяти в різних життєвих ситуаціях на основі сформованих знань, умінь, навичок, соціального досвіду, життєвих цінностей та усвідомлення своєї діяльності і самого себе як її суб'єкта [10, с.5]. Визнаючи важливість таких засобів формування життєвої компетентності старшокласників, як «активізація соціальних, інтелектуальних інтересів, громадської відповідальності, правової самосвідомості, життєдіяльності в нових суспільних умовах...» [10, с.5], В. Дячук потрактовує формування життєвої компетентності старшокласників як «створення педагогічно доцільного освітнього середовища, яке забезпечує здобуття знань, умінь, навичок, соціального досвіду, усвідомлення своєї діяльності самого себе як її суб'єкта, необхідних для успішної життєдіяльності в суспільстві та здійснення власного проекту життя» [10, с.5].

В. Коваленко визначає соціальну компетентність як «здатність особистості, що виявляється у відкритості до суспільства, навичках соціальної поведінки, готовності до сприймання соціально спрямованих інформаційних повідомлень, відповідальності перед іншими за свої вчинки та вміння вибудовувати свою поведінку в середовищі поєднаної реальності (реальної і віртуальної) відповідно до соціальних норм і суспільних цінностей» [14, с. 32].

О. Московчук, аналізуючи соціальну компетентну поведінку, зазначає, що конструктивні способи взаємодії особистості з оточуючим світом забезпечуються розумінням і прийняттям позицій, потреб інших людей та одночасним захистом власних інтересів. У цьому контексті дослідник у визначенні соціальної компетентності акцентує увагу на «здатності до продуктивної соціальної поведінки на основі відстоювання власних інтересів (аспект конкуренції) і одночасного прийняття інтересів інших людей (аспект кооперації)» [19].

Поділяючи тезу про важливість відбору ключових компетентностей з багатьма авторами [3; 4; 7; 8; 10; 12; 13; 14; 17; 18; 19], у своєму дослідженні ми зупиняємось на соціальній компетентності, яка

не лише входить у всі перелічені сукупності ключових компетентностей, а й є у них сенсоутворювальною, оскільки постає як інтегративна особистісна характеристика випускника закладу загальної середньої освіти. Усе це дозволяє визначити характерні ознаки соціальної компетентності, що є набором специфічних здібностей, які дозволяють досягати успіху в соціальній взаємодії: вміння працювати з людьми в групі, команді; вміння гнучко змінювати свою поведінку залежно від ситуації, вміння виконання соціальних ролей, здатність приймати рішення, брати на себе відповідальність, вміння сполучати особисті інтереси з потребами суспільства, оволодіння соціальним досвідом як освоєною сукупністю способів діяльності.

Спираючись на ідеї компетентнісного підходу в освіті та інтегруючи наведені вище позиції щодо аналізу поняття «компетентність» [2; 9; 16], ми сформулювали робоче визначення поняття «соціальна компетентність»: це здатність особистості розв'язувати соціально значущі завдання, спільно виробляти рішення, брати участь у його реалізації, приймати на себе відповідальність, ефективно взаємодіяти з навколишнім світом, а також здатність адаптуватися в суспільстві, здійснюючи свідомий вибір правил і норм соціального життя, формувати прийнятну для себе і суспільства систему цінностей. Соціальну компетентність можна розглядати як міру особистісної зрілості, що свідчить про відсутність суперечностей між почуттями, думками та діями особистості, вміння аналізувати життєві ситуації в контексті діяльності соціальних інститутів та установ і використовувати ці знання у процесі регуляції власної поведінки.

Висновки. Становлення соціальної компетентності свідчить про оволодіння інструментарієм, який дозволить особистості: приймати рішення щодо себе та прагнути до розуміння власних почуттів і вимог; правильно розуміти бажання, очікування та вимоги інших людей, зважувати на їх права та враховувати їх; аналізувати сферу, що визначається соціальними структурами та установами, роль їх представників та включати ці знання у власну поведінку; усвідомлювати, як з урахуванням конкретних обставин та часу поводитися, беручи до уваги інтереси інших людей, обмеження соціальних структур та власні вимоги. Поняття соціальної компетентності пов'язане не лише з вірою людини в себе та ефективністю її функціонування, а й з вимогами проблемної соціальної ситуації, яку необхідно вирішити. При цьому основою становлення та прояву соціальної компетентності особистості виступає соціальний досвід як освоєна сукупність способів діяльності.

Література

1. Антонова О.Є., Маслак Л.П. Європейський вимір компетентнісного підходу та його концептуальні засади. *Професійна педагогічна освіта: компетентнісний підхід*: монографія / За ред. О.А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 81-109.
2. Бібік Н.М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики* / Під ред. О.В. Овчарук. Київ: «К.І.С.», 2004. С. 45-50.
3. Борбич Н.В. Формування соціальної компетентності студентів педагогічних коледжів»: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2013. 20 с.
4. Варецька О.В. Теоретичні і методичні засади розвитку соціальної компетентності вчителів початкової школи у системі післядипломної педагогічної освіти: дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2015. 614 с.
5. Галузяк В. М. Поняття компетентності в контексті визначення професійних вимог до особистості педагога. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: «Педагогіка і психологія»*. 2017. Випуск 50. С. 59-69.
6. Головань М.С. Компетенція та компетентність: порівняльний аналіз понять. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2011. № 8(18). С. 224-234.
7. Грибанова О.Є. Формування соціальної компетентності майбутніх економістів у процесі професійної підготовки в коледжі: дис. ... канд. пед. наук. Запоріжжя, 2019. 281 с.
8. Губарева Д.В. Формування основ соціальної компетентності у молодших школярів засобами проєктивної діяльності: дис. ... докт. філософії. Київ, 2021. 355 с.
9. Гушлевська І. Поняття компетентності у вітчизняній та зарубіжній педагогіці. *Шлях освіти*. 2004. №3. С.22-24.
10. Дячук В.І. Формування життєвої компетентності старшокласників у позааурочній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Миколаїв, Умань, 2019. 20 с.
11. Енциклопедія освіти: Академія педагогічних наук України / головний ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
12. Жукова О.А. Дидактична система формування соціальної компетентності студентів гуманітарних спеціальностей класичних університетів засобами ігрових технологій: автореф. дис. ... докт. пед. наук. Тернопіль, 2019. 37 с.
13. Зарубінська І.Б. Теоретико-методичні основи формування соціальної компетентності студентів вищих навчальних закладів економічного профілю: автореф. дис. ... докт. пед. наук, Київ, 2011. 38 с.
14. Коваленко В.В. Використання WEB-орієнтованих і мультимедійних технологій у формуванні соціальної компетентності молодших школярів: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2018. 286 с.
15. Ковальчук В.А. Соціальна компетентність вчителя як складова професійно-педагогічної компетентності. *Соціалізація особистості: Збірник наукових праць* / За заг. ред. проф. А. Й. Капської. Том XVIII. Київ: Логос. 2002. С.70-76.

16. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : Бібліотека з освітньої політики / За заг. ред. О.В.Овчарук. Київ: «К.І.С.», 2004. 112 с.
17. Кузьміч Т.О. Формування соціальної компетентності старшокласників засобами слов'янської культури: автореф. дис. канд. пед. наук. Умань, 2014. 20 с.
18. Литвишко О.М. Формування основ соціальної компетентності дітей 5-6 років засобами казки в дошкільних навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук. Переяслав-Хмельницький, 2019. 272 с.
19. Московчук О.С. Формування соціальної компетентності студентів вищих педагогічних навчальних закладів в умовах студентського самоврядування: дис. ... д-ра філософії. Вінниця, 2020. 330 с.
20. Новий тлумачний словник української мови: у трьох томах. Том 1. Укладач В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. Київ: «АКОНІТ», 2006. 926 с.
21. Овчарук О.В. Компетентності як ключ до формування змісту освіти. *Стратегія реформування освіти України*. Київ: К.І.С. 2003. 295 с.
22. Пометун О.І. Теорія та практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн. *Компетентнісний підхід в сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. Бібліотека з освітньої політики* / Під заг. ред. О.В. Овчарук. Київ: «К.І.С.», 2004. С.15-24.
23. Сидорук І.І. Теорія і методика формування соціальної компетентності майбутніх соціальних працівників у процесі фахової підготовки: дис. ... док. пед. наук. Тернопіль, 2021. 37 с.
24. Совет Европы: Симпозиум по теме «Ключевые компетенции для Европы»: Док. DESK / SC / Sec (96) 43. Берн, 1996.].
25. Телефанко В. Я. Соціальна, соціально-психологічна і професійна компетентність: співвідношення між поняттями. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: зб. наук. пр.* Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. Вип. 2. С. 105-117.
26. Тюльпа Т.М. Теоретико-методологічні положення концепції формування соціальної компетентності майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей у процесі фахової підготовки. *Наукові записки. Серія «Педагогічні науки»*. 2020. Вип. 188. С. 149-155.
27. Федорук М.В. Соціально-педагогічні умови формування соціальної компетентності старшокласників засобами неформальної освіти: дис. ... канд. пед. наук. Тернопіль, 2021. 370 с.
28. Хлипавка Г.Г. Формування соціальної компетентності майбутніх офіцерів служби цивільного захисту України в процесі професійної підготовки: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Львів, 2019, 20 с.
29. Шахрай В. М. Соціальна компетентність особистості в науковій літературі. *Соціальні виміри суспільства: Зб. наук. пр.* Київ, 2008. Вип. 11. С. 352-362.
30. Шишова О.М. Психолого-педагогічні чинники розвитку соціальної компетентності дітей старшого дошкільного віку: дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2012. 225 с.

References

1. Antonova O.Ie., Maslak L.P. Yevropeiskiy vymir kompetentnisono pidkhdou ta yoho kontseptualni zasady. Profesiina pedahohichna osvita: kompetentnisnyi pidkhdid: monohrafiia [The European dimension of the competence approach and its conceptual foundations. Professional pedagogical education: competence approach: monograph]/ Za red. O.A. Dubaseniuk. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2011. S. 81-109.
2. Bibik N.M. Kompetentnisnyi pidkhdid: refleksyvnyi analiz zastosuvannia. Kompetentnisnyi pidkhdid u suchasnii osviti: svitoviy dosvid ta ukrainski perspektivy: Biblioteka z osvitnoi polityky [Competency approach: reflective analysis of application. Competency approach in modern education: world experience and Ukrainian perspectives: Library of educational policy]/ Pid red. O.V. Ovcharuk. Kyiv: «K.I.S.», 2004. S. 45-50.
3. Borbych N.V. Formuvannia sotsialnoi kompetentnosti studentiv pedahohichnykh koledzhiv [Formation of social competence of students of pedagogical colleges]: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk.. Kyiv, 2013. 20 s.
4. Varetska O.V. Teoretychni i metodychni zasady rozvytku sotsialnoi kompetentnosti vchyteliv pochatkovoi shkoly u systemi pisladyplomnoi pedahohichnoi osvity [Theoretical and methodological principles of the development of social competence of primary school teachers in the system of postgraduate pedagogical education]: dys. ... dokt. ped. nauk. Kyiv, 2015. 614 s.
5. Haluziak V. M. Poniattia kompetentnosti v konteksti vyznachennia profesiinykh vymoh do osobystosti pedahoha [The concept of competence in the context of determining the professional requirements for a teacher's personality]. Naukovy zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni M.Kotsiubynskoho. Serii: «Pedahohika i psykholohiia». 2017. Vypusk 50. S. 59-69.
6. Holovan M.S. Kompetentsiia ta kompetentnist: porivnialnyi analiz poniat [Competence and competence: comparative analysis of concepts]. Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii. 2011. № 8(18). S. 224-234.
7. Hrybanova O.Ie. Formuvannia sotsialnoi kompetentnosti maibutnikh ekonomistiv u protsesi profesiinoi pidhotovky v koledzhi [Formation of social competence of future economists in the process of professional training in college]: dys. ... kand. ped. nauk. Zaporizhzhia, 2019. 281 s.
8. Hubarieva D.V. Formuvannia osnov sotsialnoi kompetentnosti u molodshykh shkoliariv zasobamy proektivnoi diialnosti [Formation of the foundations of social competence in younger schoolchildren by means of projective activities]: dys. ... dokt. filosofii. Kyiv, 2021. 355 s.
9. Hushlevska I. Poniattia kompetentnosti u vitchyzniani ta zarubizhnii pedahohitsi [The concept of competence in domestic and foreign pedagogy]. Shliakh osvity. 2004. №3. S.22-24.
10. Diachuk V.I. Formuvannia zhyttievoi kompetentnosti starshoklasnykiv u pozaurochnii diialnosti [Formation of life competence of high school students in extracurricular activities: author's abstract]: avtoref. dys. ... kand. ped nauk. Mykolaiv, Uman, 2019. 20 s.

11. Entsyklopediia osvity: Akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy [Encyclopedia of education: Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine]/ holovnyi red. V. H. Kremen. Kyiv: Yurinkom Inter, 2008. 1040 s.
12. Zhukova O.A. Dydaktychna systema formuvannia sotsialnoi kompetentnosti studentiv humanitarnykh spetsialnostei klasychnykh universytetiv zasobamy ihrovykh tekhnolohii [Didactic system of formation of social competence of students of humanities majors of classical universities by means of game technologies]: avtoref. dys. ... dokt. ped. nauk. Ternopil, 2019. 37 s.
13. Zarubinska I.B. Teoretyko-metodychni osnovy formuvannia sotsialnoi kompetentnosti studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv ekonomichnoho profilu [Theoretical and methodological foundations of the formation of social competence of students of higher educational institutions of economic profile]: avtoref. dys. ... dokt. ped. nauk, Kyiv, 2011. 38 s.
14. Kovalenko V.V. Vykorystannia WEB-orientovanykh i multymediinykh tekhnolohii u formuvanni sotsialnoi kompetentnosti molodshykh shkoliariv [The use of WEB-oriented and multimedia technologies in the formation of social competence of younger schoolchildren]: dys. ... kand. ped. nauk. Kyiv, 2018. 286 s.
15. Kovalchuk V.A. Sotsialna kompetentnist vchytelia yak skladova profesiino-pedahohichnoi kompetentnosti [Social competence of the teacher as a component of professional and pedagogical competence]. Sotsializatsiia osobystosti: Zbirnyk naukovykh prats / Za zah. red. prof. A.Y.Kapskoi. Tom XVIII. Kyiv. 2002. S.70-76.
16. Kompetentnisnyi pidkhid u suchasni osviti: svitovy dosvid ta ukrainski perspektyvy : Biblioteka z osvითnoi polityky [Competency approach in modern education: world experience and Ukrainian perspectives: Library of educational policy]/ Za zah. red. O.V.Ovcharuk. Kyiv: «K.I.S.», 2004. 112 s.
17. Kuzmich T.O. Formuvannia sotsialnoi kompetentnosti starshoklasnykh zasobamy slovianskoi kultury [Formation of social competence of high school students by means of Slavic culture]: avtoref. dys. kand. ped. nauk. Uman, 2014. 20 s.
18. Lytvynshko O.M. Formuvannia osnov sotsialnoi kompetentnosti ditei 5-6 rokiv zasobamy kazky v doshkilnykh navchalnykh zakladakh [Formation of the foundations of social competence of 5-6-year-old children by means of fairy tales in preschool educational institutions]: dys. ... kand. ped. nauk. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2019. 272 s.
19. Moskovchuk O.S. Formuvannia sotsialnoi kompetentnosti studentiv vyshchykh pedahohichnykh navchalnykh zakladiv v umovakh studentskoho samovriaduvannia [Formation of social competence of students of higher pedagogical educational institutions in the conditions of student self-government]: dys. ... d-ra filosofii. Vinnytsia, 2020. 330 s.
20. Novyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy [New explanatory dictionary of the Ukrainian language]: u trokh tomakh. Tom 1. Ukladach V.V. Yaremenko, O.M. Slipushko. Kyiv: «AKONIT», 2006. 926 s.
21. Ovcharuk O.V. Kompetentnosti yak kliuch do formuvannia zmistu osvity. Stratehiia reformuvannia osvity Ukrainy [Competencies as a key to the formation of the content of education. Education reform strategy of Ukraine]. Kyiv: K.I.S. 2003. 295 s.
22. Pometun O.I. Teoriia ta praktyka poslidovnoi realizatsii kompetentnisnoho pidkhodu v dosvidi zarubizhnykh krain. Kompetentnisnyi pidkhid v suchasni osviti: svitovy dosvid ta ukrainski perspektyvy. Biblioteka z osvითnoi polityky [Theory and practice of consistent implementation of the competence approach in the experience of foreign countries. Competency approach in modern education: world experience and Ukrainian perspectives. Educational policy library]/ Pid zah. red. O.V. Ovcharuk. Kyiv: «K.I.S.», 2004. S.15-24.
23. Sydoruk I.I. Teoriia i metodyka formuvannia sotsialnoi kompetentnosti maibutnykh sotsialnykh pra-tisvnykh u protsesi fakhovoi pidhotovky [Theory and method of formation of social competence of future social workers in the process of professional training]: dys. ... dok. ped. nauk. Ternopil, 2021. 37 s.
24. Sovet Evropy: Simpozium po teme «Klyuchevye kompetencii dlya Evropy» [Council of Europe: Symposium on the topic "Key competences for Europe]: Dok. DESK / SC / Sec (96) 43. Bern, 1996.].
25. Telefanko V. Ya. Sotsialna, sotsialno-psykholohichna i profesiina kompetentnist: spivvidnoshennia mizh poniattiamy [Social, socio-psychological and professional competence: relationship between concepts. Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs]. Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnurishnykh sprav. Seriia psykholohichna: zb. nauk. pr. Lviv: Lviv. derzh. un-t vnur. sprav, 2008. Vyp. 2. S. 105-117.
26. Tiulpa T.M. Teoretyko-metodolohichni polozhennia kontseptsii formuvannia sotsialnoi kompetentnosti maibutnykh fakhivtsiv sotsionomichnykh spetsialnostei u protsesi fakhovoi pidhotovky [Theoretical and methodological provisions of the concept of formation of social competence of future specialists of socioeconomic specialties in the process of professional training]. Naukovi zapysky. Seriia «Pedahohichni nauky». 2020. Vyp. 188. S. 149-155.
27. Fedoruts M.V. Sotsialno-pedahohichni umovy formuvannia sotsialnoi kompetentnosti starshoklasnykh zasobamy neformalnoi osvity [Socio-pedagogical conditions of formation of social competence of high school students by means of non-formal education]: dys. ... kand. ped. nauk. Ternopil, 2021. 370 s.
28. Khlypavka H.H. Formuvannia sotsialnoi kompetentnosti maibutnykh ofitseriv sluzhby tsyvilnoho zakhystu Ukrainy v protsesi profesiinoy pidhotovky [Formation of social competence of future officers of the civil protection service of Ukraine in the process of professional training]: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk. Lviv, 2019, 20 s.
29. Shakhrai V. M. Sotsialna kompetentnist osobystosti v naukovi literaturi [Social competence of the individual in scientific literature]. Sotsialni vymiry suspilstva: Zb. nauk. pr. Kyiv, 2008. Vyp. 11. S. 352-362.
30. Shyshova O.M. Psykholoho-pedahohichni chynnyky rozvytku sotsialnoi kompetentnosti ditei starshoho doshkilnoho viku [Psychological and pedagogical factors in the development of social competence of older preschool children]: dys. ... kand. psykhol. nauk. Kyiv, 2012. 225 s.